

Mehmet Yunus AKTÜRK

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof. Dr.
Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Gümüşhane-TÜRKİYE
Gumushane University Faculty of Letters Department of History, Gumushane-TURKEY
ORCID: 0000-0003-3977-6300
m.yunusakrep@gumushane.edu.tr

Eski Yunan'da Dinî Merkezlerin Finansal Yönleri Üzerine Bir Değerlendirme (Delos, Delphoi ve Parthenon Örneği)

Öz

Eski Yunan şehirlerindeki tapınaklar dinî statülerinin yanında finansal işlerde de rol oynamışlardır. Bu durum, Eski Yunan'a has bir durum olmayıp Mezopotamya'dan bildiğimiz bir sistemdir. Ancak Delos ve Delphoi gibi yerlere ait tapınaklar, ekonomik yapılanma meselesini daha sistemli hâle getirmişlerdir. Bu dinî merkezler, devletle sürekli işbirliği hâlinde olmuşlardır. Finansal açıdan Tapınak-Devlet arasındaki münasebet, savaş ve kıtlık gibi olağanüstü zamanlarda üst seviyelere ulaşmıştır. Böylesine sıkıntılı durumlarda dinî ve merkezî otorite, her biri kendi çıkarlarını düşünerek birlikte hareket etmişlerdir. Kimi zaman birbirlerine borç vermişler, kimi zaman da halkı desteklemişlerdir. İlerleyen süreçte ise Atina'da Athena Tapınağı üzerine inşa edilen Parthenon Tapınağı, anladığımız kadarıyla dinî statüsünün önüne geçecek seviyede devletin yedek kasası rolüne bürünmüştür. Öyle ki şimdiye kadar ele geçen yazıtlardan Parthenon Tapınağı'nda yapılmış bir kült törenine dair kayda rastlanmamıştır. Ayrıca burada diğer tapınaklarda olduğu gibi orta kısımda bir sunak da yoktur. Dolayısıyla burası devletin sikkeleri ayarlarını kontrol ettirdiği, dış borçlanmada civar şehirlere güvence tesis eden bir yer hâline gelmiştir. Tapınağa mensup yüksek rütbeli rahipler ise kimi zaman devlet borçlanmasında statülerinden dolayı şahit olarak gösterilmiş ve tapınağa ait mallar, karşı devlete ipotek ettirilmiştir. Çalışmada bütün bu bilgilerden yola çıkarak bazı saptamalarda bulunulacaktır. Bu saptamalar esnasında özellikle hakkında fazlaca sayısal bilgiye sahip olduğumuz Delos, Delphoi ve Parthenon örnekleri üzerinden Tapınak-Devlet işbirliği ve borçlanma hususlarıyla ilgili genel bir değerlendirilme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Delos, Delphoi, Parthenon, Eski Yunan Tapınakları.

An Evaluation of the Financial Aspects of Religious Centers in Ancient Greece (The Case of Delos, Delphi, and the Parthenon)

Abstract

Temples in ancient Greek cities played a role in financial affairs as well as their religious status. This situation is not unique to Ancient Greece, but a system we know from Mesopotamia. However, temples belonging to places such as Delos and Delphi made the issue of economic structuring more systematic. These religious centers have been in constant cooperation with the state. Financially, the Temple-State relationship reached its heights in extraordinary times such as war and famine. In such troubled situations, the religious and central authorities acted together, considering their own interests. Sometimes they gave loans to each other and sometimes they supported the people. In the following process, the Parthenon Temple, which was built on the Temple of Athena in Athens, took on the role of the state's reserve vault, as far as we understand, at a level that would prevent its religious status. So much so that there is no record of a cult ceremony held in the Parthenon Temple among the inscriptions unearthed so far. Also, there is no altar in the middle, as in other temples. Therefore, this place has become a place where the state controls the coin settings and provides assurance to the surrounding cities in foreign borrowing. High-ranking priests belonging to the temple were sometimes shown as witnesses due to their status in state borrowing, and the goods belonging to the temple were mortgaged to the opposite state. In this study, some determinations will be made based on all this information. During these determinations, a general evaluation will be made about the Temple-State cooperation and borrowing issues, especially through the examples of Delos, Delphi and Parthenon, about which we have a lot of numerical information.

Keywords: Delos, Delphoi, Parthenon, Ancient Greece Temples.

Giriş

Delos, Delphoi ve Atina Akropolü içerisinde Athena Tapınağı üzerine inşa edilen Parthenon, birçok çalışmada “kutsal alan” olarak ifade edilse de buraların dinî merkezler olma özelliğinin yanında iç para piyasasının şekillendirildiği, devlete finansal destek sağlayan banka özelliklerinin de olduğu hususu epeyce tartışılmıştır. Bu durum, sikkenin MÖ VII. yüzyılda darp edilerek sistemli kullanımıyla, Eski Yunan tapınaklarını Mezopotamya ve Anadolu'daki tapınlardan bir adım daha öne çıkarmıştır. Esasen bu kutsal alanların çalışma prensipleriyle ilgili Mezopotamya örnekleri arasında pek bir fark görülmesi de Eski Yunan tapınakları devlet kontrolünde bankacılık faaliyetlerini belli bir sisteme oturtması açısından önemlidir. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında Eski Yunan tapınakları içerisinde Ephesos Artemis Tapınağı, Atina Athena Tapınağı ve bunun üzerine inşa edilen Parthenon Athena Tapınağı, Delphoi Apollon Kutsal Bilicilik Merkezî ve Delos Apollon Tapınağı'nın para piyasası açısından çalışmamız için oldukça önemli olduğu görülür.

Eski Yunan tapınakları finansal yönleriyle incelendiğinde, Mezopotamya tapınaklarının aksine daha küçük bir alanı kapsayan, bölgesel olarak nitelendirilebileceğimiz finansal faaliyetler gerçekleştiği görülür. Bölgesel diye ifade ettiğimiz hususa elbette ki ters düşen ve daha uzak diyarlarda söz sahibi olan Delos ve Delphoi tapınakları istisnadır. Bu istisnai durum ise Eski Yunan kaynaklarından anladığımız kadarıyla, yakın civardaki başka tapınakların inşa veya onarım süreçlerine katkıda bulunmakla ilgilidir. Söz konusu finansal işler esasen tapınakların kendi içerisinde asli veyahut daha doğru bir ifade ile takibi sürekli olan eylemler bütünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Eski Yunan hatipleri tapınakların finansal gelirlerini *phaneros* ve *aphanes*, yani resmî olanlar ve resmî olmayanlar diye nitelendirmişlerdir (Finley, 2007, p. XXXII). Dolayısıyla resmî olan finansal gelirler az çok bilindiğinden, çalışmada, resmî olmayan yani görünmeyen gelirleri daha fazla ele alınacak, bu sayede tapınakların finansal işlerde nasıl bir rol oynadıkları üzerinde durulacaktır.

Finansal İşler Bakımından Eski Yunan Tapınakları

Eski Yunan tapınakları kronolojik olarak kendilerinden öncekilerde, örneğin Mezopotamya tapınaklarında olduğu gibi devletten aldığı resmî paylar ve halktan bağış adı altında topladığı mallar ile kayda değer bir zenginliğe ulaşmışlardır. Dolayısıyla Eski Yunan tapınaklarının bu zenginliği, bulunduğu bölgenin finansal işlerinde önemli bir aktör olmasını sağlamıştır (Broughton, 1938, p. 888; Magie, 1950, p. 141). Bu tapınlardan birisi de Parthenon Tapınağı'dır.

Parthenon Tapınağı'nın öncelikli gelir kalemleri incelendiğinde bu gelirlerin bazı ifadelerle nitelendirildiğini görüyoruz. Örneğin savaşlardaki ganimetler ve hasat zamanı tapınağa düşen paylardan elde edilen gelirlere *aparcbai* denilmiştir. Yasa dışı faaliyetlerde bulunanlardan alınan cezalara, işletilen topraklardan alınan paylara, tapınak mülklerinden Tanrıça için alınan bağışlara ve kamuya dair alınan vergilerden tapınak payına düşenlereyse (ödenen verginin yüzde 10'u) *tithes* denilmiştir. Parthenon, Delos ve Delphoi gibi tapınakların depolarında, girdi-çıktıların tek tek kayıt altına alınması, elde edilen gelirlerin sürekli kontrol altında tutulduğunu, bunun belli bir sistem üzerine oturtulduğunu ve en önemlisi büyük çapta bir finansal yapılanma olduğunu hissettirmektedir (Reden, 2010, p. 114-115).

Eski Yunan kentlerinde hesaplama periyodunu tam olarak bilmediğimiz gelirler iki kısma ayrılmıştır. Bunlar “kamuya ayrılanlar” ve “tanrılara verilecekler” diye nitelendirilmiştir. Tanrılara dolayısıyla tapınlara ayrılan gelirlerin hesaplarını tutma işi *hieropoioi*, *tamiai*, *prostatai* ve *epistatai*ye isimli görevlilere verilmiştir. Söz konusu görevliler, sivil meclis vasıtasıyla seçilmektedir. Dolayısıyla bir yandan tapınlara gelir sağlanırken diğer yandan tapınak yönetimlerine karşı bazı önyargıların olduğu, gelir dağılımı meselesinde bazı usulsüzlüklerin yaşandığı düşünülebilir. Bundan ötürü Eski Yunan tapınaklarının, belli noktalarda devlet işlerine karışmasının önü kesilmiştir. Sumerlilerde olduğu gibi tapınakların devlet yönetimine dair etkili nüfuzu özellikle

Parthenon Tapınağı'nda görülmemektedir. Ancak durum her ne kadar böyle olsa dahi Parthenon Tapınağı da, Sumer tapınakları gibi kendi içerisinde ekonomik olarak özerk bir durumdadır (Reden, 2010, p. 115).

Parthenon Tapınağı'nın finansal açıdan güçlü bir pozisyona gelmesindeki temel unsurlar maddeler hâlinde sıralanabilir. Bunlar; tapınağa sunulan Tanrı hakkı olan paralar, halkın hasat mevsimi elde ettiği artı ürünün tapınağa düşen payını getirmesi, merkezî yönetim fonları, zenginlerin ve merkezî otoriteye bağlı yurttaşların, paralarının bir bölümünü korunması ve bereketlenmesi amacıyla tapınağa vermesi ve tapınağın da belli bir havuz oluşturup parayı ihtiyaç sahiplerine faizli olarak kullandırması yoluyla elde ettiği gelirlerdir. Kısaca Mezopotamya tapınaklarından da bildiğimiz üzere tapınakların var olan esas gelir kalemlerinin bunlar olduğu söylenebilir. Ancak yurttaşların paralarının korunması hususu bağış olarak düşünülmemeli, vadeli hesap olarak üzerine eklenen faizin bir kısmının paranın sahibine, diğer kısmının da tapınağa kalması şeklinde yapılandırıldığı söylenebilir. Bu durumun günümüz vadeli hesaplarından farkı, faiz oranının büyük miktarının tapınak tarafından alınması, yurttaşa ise çok az miktarda faiz verilmiş olmasıdır. Kısaca tapınaklar, ihtiyaç sahiplerine yönelik oluşturduğu bu sistemi esasen kendi lehlerine olacak şekilde düzenlemiş ve bu şekilde açık bir havuz hesabı oluşturmuştur. Tapınaklar, paralarını koruma amaçlı getiren yurttaşlara istedikleri zamanda paralarını geri verme teminatı da sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında özellikle Parthenon Tapınağı bir banka rolü üstlenmiş gibi görünmektedir (Hamilton, 1964, p. 366).

Tapınakların farklı kalemlerdeki gelirleri, ilerleyen süreçte faizli borç alıp verme uygulamasının Eski Yunan'da da yaygınlaşmasını sağlamıştır. Sumerlilerdeki tapınakların aksine Eski Yunan tapınakları tam olarak bir banka vazifesi görmüşlerdir. Esasen bankalar kamu, özel ve devlet bankası olmak üzere üçe ayrılmış ve bu yönde faaliyetler göstermişlerdir (Magie, 1950, p. 142). Tapınak bankacılığı ise özel bankalar kategorisine girmektedir. Ancak bu durum her ne kadar özel diye nitelendirilse de tapınaklar bir başına bırakılmamış, belli aralıklarla depoları devlet tarafından kontrol edilmiştir. Kontrol esnasında depoların tamamı değil, yarı kamu denetimi olarak nitelendirilen mülkiyeti tapınağa verilmiş topraklardan gelen ürünler ve bağışların sayısı denetlenmiştir. Asıl zenginliği ise yukarıda da ifade ettiğimiz üzere tapınakların görünmeyen gelirleri yani *aphanes*ler oluşturmaktadır (Broughton, 1938, p. 889). Eski Yunan'da bahsettiğimiz sistemi ilk etapta belli bir oranda uygulayıp zenginliğe erişen ilk tapınak ise Ephesos Artemis Tapınağı'dır (Magie, 1950, p. 143).

Atina akropolü, bünyesinde çok sayıda tapınağı bulduran bir alan olarak karşımıza çıkar. Bu alanda, erken dönemlere uzanan Athena, arkaik evreye tarihlendirilen ve Pers işgali sonrasında yıkılan Athena'nın yerine yapılan Parthenon, ayrıca yine bu akropolde Erechtheion ve Nike Tapınakları bulunmaktadır. Ancak bunlar içerisinde *opisthodomos* olarak ifade edilen hazine odası ve depolarına sahip olan Parthenon Tapınağı daha fazla dikkat çekmektedir. Bu tapınak, bazı antik yazarların verdikleri bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla akropolün bankası rolünü üstlenmiştir (Glowacki, 1998, p. 79).

Özellikle toplumsal ekonomi ve iktisadi planlamalarda etkin bir rol oynayan tapınakların, borç alıp verme piyasasındaki ağırlığı sikke kullanımının başlamasıyla zirveye ulaşmıştır. Eski Yunan'da tapınakların bu tarz faaliyetleri, Homeros dönemine kadar uzanmaktadır. Ancak sikkenin MÖ VII. yüzyılda darp edilmesiyle Eski Yunan tapınakları, parasal işlerde çok hızlı bir şekilde etkin kurumlar rolüne bürünmüşlerdir (Bogaert, 1968, p. 26).

Şüphesiz tapınaklar, tanrılara sunulan adaklar ve getirilen hediyeler neticesinde belli bir zenginliğe ulaşmışlardır. Bunların kimi oransal olarak daha az zengin küçük çaplı tapınaklar kimileriye bulunduğu bölgeye hitap eden daha fazla zenginleşen tapınaklardır. Ayrıca bu tapınaklar, kendilerine getirilen hediyelerin bir kısmını nakite çevirerek ki burası önemlidir kendilerini finansal açıdan güvende hissetmek istemişlerdir (Finley, 2007, p. 137). Eski Yunan

tapınakları ise kutsal bir merkez olmanın verdiği ayrıcalık neticesinde devlete ya da bireysel zenginlere ait malların saklanması ve belli bir süre muhafaza edilmesi konusunda da banka rolü üstlenmişlerdir (Varro, I. 16. 3). Bu durum Mezopotamya'da da aynı olmasına rağmen Eski Yunan tapınaklarını öne çıkaran mesele, devlet kontrolünün sıkıntısız gerçekleşmesidir. Bununla ilgili aşağıda daha net bilgiler verilecektir.

Eski Yunan tapınakları, insanların mallarını belli süreler zarfında emanet ettikleri yerlerin haricinde, sikkelerin de depo edildiği yerler olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu durum ilerleyen süreçte tapınakların sikke ayarlarını düzenleme, sikkeler arasındaki değeri tespit edebilme konusunda onları uzmanlaştırmıştır. Örneğin MÖ 548'de Delphoi'de bir tapınakta yangın çıkmış ve bu durumdan ötürü Eski Yunan şehirlerinden "sikkelerin toplandığı yerin yeniden inşası" adıyla yardım parası toplanmıştır. Farklı şehirlerden elde edilen yardım paralarıysa 300 *talantonu* bulmuştur. Yine bu sıralarda yangınla ilişkili olup olmadığı bilinmemekle birlikte Atina'da soylu bir aile olan Alkmaionidler, farklı sikkelerin tek bir değer ve tek bir tip hâline getirilmesinde yardımcı olmuş, Delphoi Tapınağı rahipleri Delphoi sikkесinin darp ettirilmesi hususunda etkin rol üstlenmiştir. Yeni Delphoi sikkesi *amphiktyon* adıyla Attika'da ortak para birimi olmuştur (İldız, 2013, s. 107).

Delphoi Tapınağı bununla da yetinmeyip kontrol altında tuttıkları sikkelerin bir kısmını ihtiyacı olan başka şehirlerdeki tapınaklara borç olarak vermişlerdir. Aynı durum Delphoi ile sınırlı kalmamıştır. Örneğin Atina'daki Athena Tapınağı'nda MÖ V. yüzyıldan itibaren elindeki değerli madenlerin bir kısmını soydaş başka şehir devletlerine borç olarak vermiştir (İldız, 2013, s. 108). Konuyla ilgili Aristoteles (2005), *Athenaion Politeia* (Atinalıların Devleti) adlı eserinde şunları söyler:

Meclis her yıl otuz yaşından büyük vatandaşlar arasından seçilmiş kişilerden oluşturulacaktı. Meclis üyeleri herhangi bir ücret almayacaklardı. Meclis içerisinden gelen strategoslar, dokuz arkhon, hieromnemon taksarkhonlar, hipparkhesler, phylarkhonlar, kale komutanları, tanrıça Athena'nın ve diğer tanrıların kutsal paralarından sorumlu on hazine memuru, helleno tamialar, devletin diğer hazinelerinden sorumlu olan yirmi hazineci, on kurbançı ve on din bayramları komisyonu üyesi seçilecekti.

Eski Yunan tapınaklarının paranın toplandığı ve banka vazifesi görmesiyle ilgili yine bir başka bilgi Attika Delos Deniz Birliği'nden gelir. Bu birliğe üye olan şehirlerin yıllık olarak ödedikleri aidatlar ortak kararla tapınakta toplanmaktaydı. Bu üyelere ait kasa, Atina'ya götürülmeden önce uzun bir süre Delos'ta muhafaza edilmiştir (Thukydides, I. 96. 4). Bilindiği üzere Attika Delos Deniz Birliği'nin yıllık aidatlarının toplamı yüksek bir miktar olarak kabul edilebilecek 600-1200 *talanton* arasındadır. Birliğe üye olmadan önce kendi sikkelerini kullanan şehir devletleri, MÖ 478 yılından sonraki aidat ödemelerinde yerel sikkeleri kullanmışlardır. Bunun nedeni sikkeler arasında ortaya çıkan değer yani ayar farklılıklarıdır. Söz konusu bu ayar farklılıklarında öne çıkan kişilerin tapınak sarrafları olduğunu görmekteyiz. Tapınak sarrafları ayar farklılıkları ve ödenmesi gereken faiz miktarını tespit etmişlerdir. Esasen Delos sürekliliği olan gelirlere sahiptir. Bu gelirler ise bizzat tapınağın yüksek rütbeli rahipleri tarafından denetlenmiştir. Denetleme mekanizması yalnızca tapınaklarla sınırlı olmayıp talep edildiği takdirde yerel ve yabancı şehirlerdeki kişilerin hazinelerinin de korunması hususunda yardım mahiyetinde genişlemekteydi. Bütün bunların karşılığında elbette ki tapınak da payına düşeni almış olmalıdır. Ancak son söylediğimizle ilgili elimizde kesin deliller bulunmamaktadır. Bununla ilgili bir kayıta MÖ 375 yılında Delos'ta on üç şehir devletinin *amphiktyon* hesabında 47 *talanton* bulunduğu söylenmektedir. Yine Delos tapınağında koruma altında olan sikkelerle ilgili bilgi veren MÖ 179 yılına ait bir kayıta, dört sıra hâlinde dizilmiş küpler (*stamnoi*) olduğu ve bu küplerde para saklandığı belirtilmiştir. Ayrıca bu küplerin içindeki sikke miktarı ve kime ait olduğunun da üzerinde yazılı olduğu söylenmektedir (Kent, 1948, s. 243-320).

Bununla ilgili M. I. Finley, Eski Yunan şehir yöneticilerinin tapınaklara koruma amaçlı verdikleri nakit paraları, olağanüstü durumlar için bir sigorta olarak gördüklerini söylemekte ve bununla ilgili Delos Tapınağı örneğini vermektedir:

MÖ II. yüzyılda, muhteşem zenginliğe sahip Delos'taki Apollon Tapınağı, Klasik Dönem Atina'sında Athena Tapınağı'nın yaptığı gibi hem kendi tasarruflarını hem de Delos şehrinin birikimlerini, bir şekilde korunan kutsal odasında saklamıştır (Burada para olarak, diğer tapınaklarda olduğu gibi sikke hâlinde bulunmayan ve mücevherlerden oluşan hazineye değil, sikkelerden bahsediyorum). Bu iki hazine, her biri içerisine konulan şeylerin türünü belirten işaretler taşıyan çeşitli küplerden oluşan bir zenginliğe sahipti ve 'kutsal hazine' ve 'kamu hazinesi' olarak adlandırılmaktaydı. Delos aslında çok fazla birikime sahipti. Küplerden bir grubu 48.000 drakhmeden fazla sikke alabiliyordu ve MÖ 188'den 169'a kadar hiç açılmamıştı- ve adanın hem küçük hem de milletlerarası kutsal bir alan olması gibi kendine has karakteri nedeniyle genelde bütün Antik Çağ devletleri için bir model teşkil etmemiştir. Ancak hazinelerin imparatorluğun farklı merkezlerine yayılması ve hazineye nakit para bulundurma ilkesi, Roma imparatorlarını sınırlandırmıştır. Yeni bir imparator basa geldiğinde askerlere para dağıtmak adet olmaya başladığında, dağıtılan para, küplerde halî hazırda mevcut olan para miktarıyla sınırlı olmuştur (Finley, 2007, p. 208).

Eski Yunan tapınakları, savaş gibi olumsuz durumlarda kutsal dokunulmazlığı sayesinde para ve malların korunmasında rol oynadıkları gibi başka bir önemli husus olan faizle borç verme meselesinde de belli bir sistemi oturtmuşlardır. Bu sayede gelirlerine gelir katmışlardır. Bu durumla ilgili Delos'ta Apollon Kutsal Alanı gösterilebilir. Buradaki tapınak, MÖ V. yy.da banka gibi çalışarak Hellenistik döneme gelindiğinde büyük bir ticaret merkez olmuşlardır. Hellenistik dönemde bankacılık faaliyetleri ada ekonomisinin dinsel kimliğini gölgede bırakacak şekilde en önemli unsur hâline geldiği söylenebilir (Finley, 2007, p. 129-130). Bu görüşü biraz daha detaylandırmak gerekirse Apollon Tapınağı, MÖ 377'den 373'e geçen süre zarfında yabancı şehirlere 43 *talanton* 2600 *drakhme*, kendi yurttaşlarına ise 49 *talanton* 3220 *drakhme* faizli borç vermiştir (Bogaert, 1968, p. 26). Bu durum yukarıdaki görüşümüzü destekler niteliktedir.

Söz konusu sistem yalnızca Eski Yunan tapınakları ile ilgili bir mesele olmayıp Mezopotamya tapınaklarının geleneklerinden gelen bir sürecin yansımalarıdır. Nasıl ki Sumer tapınakları ilk inşa edildiklerinde dört duvar arasındaki bir sunak ve akabinde ihtişamlı hâllere dönüştüyse aynı durum Eski Yunan tapınakları için de geçerlidir. Aradaki fark ise Mezopotamya'da devlete karşı gelebilecek bir güç elde etmeleri, Eski Yunan'da ise tapınakların devlet kontrolünde olması ve hatta şehir devletlerinin tapınakları kendi ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirmesidir. Delos'un da tıpkı Mezopotamya örneklerinde olduğu gibi erken dönemde emanetçilik yaptığı daha sonrasında ise kendi sistemini kurarak Attika-Delos Deniz Birliği'ne borç vermeye kadar güçlendiği bilinmektedir. Bunun haricinde kendi halkına da faizli borç vererek kendine ait bir finansal süreklilik politikası oluşturduğu gözlemlenmektedir. Bunun bir sonucu olarak hesaplar sistemli bir şekilde kayıt altına alınmıştır. Bu kayıtlar ise yazıtlarla belgelenmiştir. Kayıtların çoğu elimize ulaşmasa da MÖ 433'ten II. yüzyılın ortalarına kadar Eski Yunan tapınaklarının finansal işleriyle ilgili meseleyi bir nebze de olsa açıklığa kavuşturacak bilgiler bizlere ulaşmıştır. Buna göre Delos'taki bankacılık faaliyetlerinin sistemi şu şekildedir: Nakit ve değerli eşyalar tapınağa kabul getirilir ve buraya emanet edilir, bunlar gerektiğinde %10 faizle ihtiyacı olan kişilere borç olarak verilir. %10 faiz ise tapınağın hakkıdır. Borç eğer yerel halktan birine verilecek ise kredi oranları düşük tutulur. Şehir devletlerine verilenler halka verileden daha fazladır. Halka verilecek kredi miktarı en fazla 50.000 *drakhme*dir. MÖ 377'de ise bu miktar 50 *talanton* yani 300.000 *drakhme*yi geçmemiştir. Borçlular borçlarını zamanında öderse tapınaklar, yıllık ortalama 30.000 *drakhme* gibi bir kazanç elde etmekteydi. Delos Tapınağı Atina'nın himayesinde olmasından ötürü MÖ 314'e kadar birçok Kyklad adasına da faizli borç vermiştir. Bu durumun

ortaya çıkmasında Atina iktidarı büyük rol oynamıştır. Böyle bir durum Mezopotamya'da söz konusu değildir. Zira kime ne kadar borç verileceği tamamen tapınağın kontrolündedir (Kent, 1948, s. 272-273).

Vitruvius'a göre, yapımında *Iktimos* ve *Karpiian* isimli iki önemli mimarın çalıştığı, MÖ V. yüzyılda Atina Akropolünde inşa edilen Parthenon Tapınağı, tam da bu noktada finansal açıdan sistemli bir şekilde çalışan, bankacılık faaliyetlerinin yoğun olarak karşımıza çıktığı kutsal alanların en önemlilerindendir (Vitruvius, VII. 12; Glowacki, 1998, s. 84). Öyle ki bu tapınağın yapımına özel ihtimam gösterilmiş ve Delos'tan inşa sürecinde kullanılması için finansal destek sağlanmıştır (Diodorus Sicilius, XII. 38. 2).

Dolayısıyla Delos'un kendi finansal sistemini çoktan oluşturduğu bir yana Parthenon Tapınağı'nın da kendi ekonomik sistemini kurmasına yardımcı olan örneklerin en önemlilerindendir. Bunun haricinde Atina'da *tamiaların* sorumluluğunda olan arazilerdeki tahılların satılmasından elde edilen gelirlerin bir bölümü ve civardaki tapınaklardan da altından yapılmış değerli eşyalar yine Parthenon Tapınağı'nın bir an önce kendi ekonomik sistemini kurmasına destek olarak gönderilmiştir (Pafford, 2006, p. 92).

Parthenon Tapınağı'nın inşa süreci uzun sürmüştür. İlginç bir şekilde sebebine baktığımızda karşımıza çıkan daha fazla ihtişam ve görsel zenginlik hususları dikkate değerdir. İnşa esnasında bile evvelce tamamlanan saklama depolarında civar tapınaklara ait çok sayıda değerli eşyanın bir banka gibi muhafaza altına alındığını görmekteyiz. Parthenon'un, kült törenlerinde kullanılmak üzere yapılmış bir sunak alanının olmaması buranın tam bir depolama alanı ve banka rolü oynamasının bir başka delilidir. Daha da ilginç olanı mevcut yazıtlarda Parthenon Tapınağı'nda yapıldığı belirtilen herhangi bir kutlama, tören ya da buna benzer bir durumdan bahsedilmemesidir. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında Parthenon Tapınağı, dinî bir yer olmasından ziyade açık bir şekilde Atina'nın yedek bankası rolüne dönüşmüştür (Sassu, 2010, p. 254-255). Ancak bu durum elbette ki kutsal alanın kuruluş amacı olarak değerlendirilemez.

Parthenon Tapınağı'nın kıymetli madenlerin ve eşyaların depolandığı yer olduğuna dair deliller sadece yukarıda bahsettiklerimiz değildir. Önceki satırlarda ifade ettiklerimizin haricinde örneğin yirmi yedi yıl süren Peloponnesos Savaşı (MÖ 431-404) akabinde Atina'daki daha küçük tapınaklardan getirilen değerli eşyalar üzerindeki altınlar eritilmiştir. Bu altınlar, Parthenon Tapınağı'nda bulunan saf altınla karıştırılarak hem altının emtia değeri artırılmış hem de finansal açıdan daha fazla gelir amaçlanmıştır (Sassu, 2010, p. 256).

Eski Yunan'da Borç Meselesi ve Tapınak Borçlanması

Eski Yunan'da borç alıp verme meselesi çok farklı kişi ve kurumlarca gerçekleştirilmiştir. Borç verenlerin içerisinde yerli ve yabancı zenginler olduğu gibi tapınakların da devlete borç verdiklerini görmekteyiz. Yurt içi yabancı zenginler diye nitelendirdiğimiz grup ise başka devletlerin yurttaşlarıdır. Bu tarz borçlanma şekilleri, aynı zamanda iç borçlanma ve dış borçlanma olarak da ele alınabilir. İç borçlanma tek bir kişiyi veyahut tapınakları kapsarken dış borçlanma, hem devletlerarası hem de yabancı devletlerin vatandaşlarından borçlanma şeklindeydi (Finley, 2007, p. 208).

Ancak burada bizim için asıl önemli olan devlete borç veren tapınaklardır. MÖ V. ve IV. yüzyıllarda Atina'daki Athena Tapınağı, finansal zenginlik açısından ön plana çıkarak devlete borç para veren en önemli tapınak olarak karşımıza çıkmaktadır. Hellenistik Döneme gelindiğinde ise bu duruma Delos Apollon Tapınağı'nın da katıldığı ve finansal işlemler de bu iki tapınağın devlet-tapınak işbirliği içerisinde epeyce sistemli çalıştığı anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili en detaylı bilgiler Delos Apollon Tapınağı'yla ilgili hesap kayıtlarından gelmektedir. Burada devlet ve tapınak arasındaki borç alışverişi hakkında konuya açıklık getirecek bilgiler verilmektedir. Ayrıca bu finansal ve borç ilişkilerine dair kayıtlarda yalnızca Tapınak-Devlet borçlanmalarından değil,

yabancı devletlerden ve kişilerden alınan borçların kayıtları da yer almaktadır (Finley, 2007, p. 209). Burada şu soru akıllara gelebilir. “Tapınak-Devlet arasındaki borç ilişkilerine dair kayıtlar neden tapınakta muhafaza edilmiştir?” Bununla ilgili, borçlanmaya dair kayıtların tapınakta bulunmasının en önemli sebebi yapılan mukavelelerin şahitliğinin dinî bir alanda tasdik edilerek Tanrı huzurunda her iki tarafın da güven sağlaması amacıyla olduğu düşünülebilir.

Devletin tapınaklardan borç almasına yönelik durumlarda faiz oranları çeşitlilik göstermekteydi. Ayrıca bazı olağanüstü zamanlarda soyluların da devlete faizsiz borç verdiği olmuştur. Ancak karşılığında herhangi bir imtiyaz elde edip etmediklerine dair sağlıklı bilgilerimiz olmasa da belli noktalarda devlet tarafından kendilerine kolaylık sağlandığı düşünülebilir. Ayrıca yalnızca devletin borç aldığı düşünülmemeli tam tersine tapınakların da devletten borç aldıkları da bilinmektedir. Bununla ilgili Athena Tapınağı'nın kendi devletinden faizli borç almasına ilişkin bir kayıta, faiz oranının ilk başta %5,5 iken sonraki süreçte %1,3'e indiği anlaşılmıştır (Billetter, 1970, p. 43).

Oranlarda değişikliklerin hangi sebepler doğrultusunda olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte geri ödeme planındaki kolaylık veyahut verilen bir imtiyaz neticesinde olmuş olabilir. Ancak dış borçlanmaya dayalı durumlarda faiz oranlarının sürekli sabit olduğu görülmüştür. Dış borçlanmalarda belli prosedürler izlenir, halk meclisinde öncelikle borç alınacak şehrin hangisi olacağına karar verilir. Akabinde ise borçlanma sürecinin işlemlerini takip edecek üç kişiden oluşan bir komisyon kurulmaktaydı. Bu komisyon Eski Yunanca'da *prodeneistai* diye ifade edilmektedir. Komisyonunda bulunanlar geliş güzel seçilmez, özellikle soylu ve varlıklı olmasına dikkat edilirdi. Ayrıca bu komisyona hiçbir zaman devlet kademesindeki memurlar girememişlerdir. Komisyonun borçlanmaya yönelik kararı vermeleri aşamasında öncelikle borcun ne şekilde hangi koşullarda alınacağı konuşulur, sonrasında devlet, alınan kararı halkın oylamasına sunardı. Halk eğer alınan kararı onaylarsa komisyondaki üyeler resmî bir sözleşmeyi onaylamak koşuluyla borç alınan parayı üst düzey güvenlik önemleriyle şehirlerine getirirlerdi. Resmî sözleşmede şehre ait bazı mallar borca yönelik teminat olarak gösterilirdi. Teminat olarak gösterilen mallar, çok çeşitli olmakla birlikte bunlarla ilgili en ilginç ve kayda değer olanı Delos Adası'ndaki bütün devlet gelirleri olmuştur. Bunun dışında yine Halikarnassos'un borçlanmasına yönelik oluşturulan resmî bir sözleşmede teminat olarak gösterilen mallar gündelik yaşamda kullanılabilen mallardan oluşturulmuştur. Teminat olarak gösterilen malların borca yeterli olmadığı durumlarda ise şehrin tapınakları kendi bünyelerindeki bazı değerli eşyaları ipotek ettirmiştir. Özellikle tapınakların devreye girerek borçlanmaya yönelik ipotek ettirdiği malların detayları verilmese de yazıtlardaki “kutsal eşyalar” ibaresi tanrılara sunulan hediyeleri akıllara getirmektedir (Billetter, 1970, p. 44-47, 58).

Ancak burada göz ardı edilmemesi gereken bir husus vardır ki o da mali değeri olsun ya da olmasın tanrılara sunulan hediyelerin manevi değerleri olmasından ötürü tapınaklardan alınacak tanrı hediyeleri o şehri felakete sürükleyeceğinden karşı tarafa güven vermek haricinde nasıl bir ipotek anlayışı olduğu konusu hâlâ tartışmalıdır. Ancak en basit şekliyle tapınaklara ait malların teminatından faizli borcun zamanında ödeneceğinin güvencesi karşı tarafa verilmek istenmiş olmalıdır.

Esasen Eski Yunan'da faizli borç almak yadırganmış ve halk tarafından kimi zaman bazı tepkilere sebep olmuştur. Dolayısıyla faizin ödenmesi devletin gelir kalemleri de dâhil edilerek yeni düzenleme yapılmasını zorunlu kılmış ve zamanında geri ödeneceğine dair halka güvence verilmiştir. Geri ödenecek olan faizli borçta bir gecikme durumu söz konusu olacaksa ana paradan önce derhâl faizin ödenmesi esas alınmıştır. Alınan faizli borçların silinmesiyle ilgili kayıtlar da mevcuttur. Bu durum *apodosis* veya *komide* şeklinde ifade edilmiştir. Borçların silinmesi iki şekilde gerçekleşmiş, bunlar icra veya alacaklının kendi rızasıyla borcun geri ödenmesinden vazgeçmesi şeklinde olmuştur (Shipton, 2016, p. 45).

Kişisel borçlanmalarda durum biraz daha farklıdır. Nitekim Eski Yunan tapınakları, devletin verdiği kredilere koyduğu faiz oranlarını baz almış, kendisinin verdiği faizli borçlardaysa bu oranlarla paralel gitmiştir. Dolayısıyla insanların kendilerinden de faizli borç almalarını teşvik etmiştir. Ancak devlet ve tapınaklardan alınan kredilere yönelik faiz oranları küçük değişiklikler gösterse de özel borçlanmayla ilişkili faiz oranlarının aşağısına inmemiştir. Bu oranlar daha önce de ifade ettiğimiz gibi ana paranın %10'u kadardır (Shipton, 2016, p. 15).

Devletin tapınaklara borçlanmasına ilişkin durumlar ise biraz farklıdır. Olağanüstü durumlar diye nitelendirebileceğimiz finansal krizler ya da hızlı fiyat yükselişleri neticesinde ortaya çıkan enflasyon neticesinde tapınaklar, devlete vermiş oldukları kredilerin faiz oranlarını düşürme yoluna da gitmiştir. Bununla ilgili Leuktra Savaşı'nın akabinde MÖ 370 yılında meydana gelen ekonomik krizde zenginlerin çoğu iflas etmiştir. Böylesine bir durumun ortaya çıkmasındaki en önemli sebep civar şehirlerden alınan faizli kredilerin geri ödenmesindeki kolaylıkların bir anda kaldırılması, normal ödeme planı üzerinden işlemlere devam edilmesidir. Nitekim böyle bir durumun oluşmasında civar şehir devletleri ile aralarında çıkan husumetler gösterilebilir. Ayrıca yalnızca şehir devletlerinin merkezî yönetimleri değil, bu şehirlerdeki tapınakların da borçlarını bir an evvel tahsil etmeye çalışması, hem merkezî yönetimleri hem de zenginleri iflasa sürükleyen sebeplerin birincil nedeni olmuştur. Yine daha önceden dost ve ticari ortak olan farklı şehirlerdeki zenginlerin de husumete bağlı olarak birbirlerinden borçlarını erken tahsil etmek istemeleri de krizlerin daha da kötü sonuçlar doğurmasına sebep olmuştur (Hasapis, 2012, p. 36). Ancak böyle durumların ortaya çıkışı yine belli kesimlerin ödeme de kolaylık sağlamalarını zorunlu kılmıştır. Bu durumla ilgili tapınakların çıkmaza giden süreçlerde yüzde on olan faiz oranlarını devlet borçlanmalarında yüzde bire özel borçlanmalarda ise yüzde üçe kadar düşürdüklerine yönelik kayıtlar da mevcuttur (Billeter, 1970, p. 44).

Bu tarz durumlar, Eski Yunan şehirlerinde tefecileri bir anda ön plana çıkarmıştır. Halk ekonomik kriz, iflas ve ya savaş durumlarında gündelik ihtiyaçların karşılanabilmesi için tapınaklardan ya da devletten alamadıkları kredi arayışlarını tefecilere yöneltmiş ve bu kişilerden daha yüksek faizli krediler kullanmışlardır. Borçlarını ödeyemeyen bazı kişilerse devletin üst kademelerinden yöneticilere ulaşip durumlarını bildirmiş ve borçlarının affedilmesi veyahut devlet tarafından kendilerinin güvence altına alınması hususunda da baskı yapmışlardır. Halkın kendilerine olan güvenini arttırmak isteyen merkezî yönetimlerse kimi zamanlar bu borçları kendileri üstlenmiş, faizleri sildirmiş ya da vadenin uzatılması için devreye girmiştir. Bu durum ise devlet ekonomisine daha fazla yük bindirmiş neticede ekonomik sistem sık sık bozulmuş ve yeni düzenlemelere gidilmek zorunda kalınmıştır. Nitekim özellikle soylu kesimin borçları epeyce fazla olabilmekteydi ve bu durum devlet üzerinde büyük bir baskı oluşturmaktaydı. Bununla ilgili Ephesos'tan ele geçen ve yaklaşık olarak MÖ III. yüzyıla tarihlendirilen bir yazıtta askerinin huzursuzluğundan dolayı çıkan ayaklanma nedeniyle bozulan mali yapı halkın borçlarının ödenmesi konusunda yapılan düzenlemelerin de boşa kaldığını anlatmaktadır. Merkezî yönetim bu durum karşısında borçların ödenmesiyle ilgili yalnızca kısmi af kanunu çıkarabilmiştir (Finley, 2007, p. 168). Akabinde ise ayaklanmaya sebep olan askerlerin maaşlarından Artemis Tapınağı için yapılan kesinti 1 *drakhme* daha arttırılmıştır (Cicero II. 78-84).

Önceki satırlardan anlaşılacağı üzere finansal krizlere sebep olan etkenler yalnızca olağanüstü durum kaynaklı değil bizzat devletin kendi eliyle yaptığı plansız parasal hamleleri de kapsar. Bu durumla ilgili sikkenin darbtı sırasında içerdiği değerli madenlerin miktarlarında değişikliğe gidilmesi daha açık bir ifadeyle sikkenin ayarıyla oynanması gibi durumlar plansız parasal hamlelere örnek teşkil edebilir. Bu tarz durumlar kimi zamanlarda mali yapının bir anda çökmesine sebebiyet vermiştir. Sikkenin ayarıyla oynanmasının nedenleri çeşitlidir. Bu durum ilk olarak dış ticaretle ilgili bazı durumlarda karşımıza çıkmaktadır. Yine MÖ 406 yılında Atina'da ekonomik gücün üzerinde sikke basılması da finansal krizlere sebebiyet veren bir başka etken olmuştur. MÖ III. yüzyılın sonlarında dış ticaret açığının kapatılmasına yönelik gümüşün ayarına

yapılan müdahale *drakhmelerin* değerinde ani düşüşe sebebiyet vermiş ve gümüş *drakhmelerin* bakır olanlara oranı 1/45'ten 1/450'ye çıkmıştır (Finley, 2007, p. 199-204).

Böyle bir durumun oluşmasından ötürü ilginç bir şekilde Parthenon Tapınağı'na mensup yüksek rütbeli rahipler tanrıçaya daha anlaşılır bir ifadeyle tapınağın ekonomik yapılanmasına zarar geleceğini düşünerek devletten acilen önlem almasını ve tapınak gelirlerinin arttırılmasını talep etmişlerdir. Devlet bu talep karşısında Atina para birimlerinde değer kontrollerini arttırmıştır. Kontrollerin neticesinde piyasanın pozitif bir hava vermesine kadar tapınağa geçici olarak ekstra gelir sağlamıştır (Bogaert, 1968, p. 106-113).

Değerlendirme

Eski Yunan şehirlerinde yaşanan bu tarz durumlardan anlaşılacağı üzere devlet, sosyal devlet anlayışı üzerinden vatandaşını finansal açıdan korumaya çalışmış, devletin kontrolü altındaki mali yapılanmayı, dinî merkezden ziyade banka statüsünde gördükleri tapınaklarla işbirliği neticesinde düzeltmeye çalışmıştır. Dolayısıyla bir başka araştırma konusu olan Mezopotamya tapınaklarındaki devlete karşı isyan eden, devleti yönetecek kişilerin kim olacağına kadar etki eden rahip sınıfının, Eski Yunan dünyasında çok fazla güçlenmelerinin önüne planlı ya da plansız bir şekilde geçmiştir. Her ne kadar Eski Yunan'a kadar Mezopotamya ve Anadolu üzerinde kurulan çok sayıda devletin böylesine bir sosyal devlet anlayışıyla finansal açıdan halkını korumaya çalıştığı bilirse de esas vurgulamak istediğimiz Tapınak-Devlet işbirliği ve dinî merkezlerin asıl amaçlarının çok uzağında finansal meselelerde daha fazla ön plana çıkmasıdır. Eski Yunan'daki tapınakların Sumerlilerden bildiğimiz tapınak geleneklerinden farkı ise ufak tefek pürüzler dışında devletin sürekli yanında olması ve devletin yedek kasası rolünü üstlenmesidir. Öyle ki Eski Yunan dünyasında devlet bankacılığı, özel bankacılık ve tapınak bankacılığı ortaya çıkmıştır. Tapınakların yüksek rütbeli rahipleriye sahip oldukları statüler neticesinde halkın veyahut civar şehir devletlerinin güvenileceği kişiler olarak görülüp her zaman olmasa da şehir devletleri arasındaki borç mukavelelerinde şahit olarak gösterilmiştir. Şayet mukaveleye aykırı bir durum sergilenirse daha anlaşılır bir ifade ile borcun geri ödenmesinde pürüzler ya da gecikmeler ortaya çıkarsa, tapınağa ait malları yani Tanrılara sunulan hediyeleri teminat olarak göstermiştir. Böyle bir durum Mezopotamya'da toplumsal bir tepkiye yol açabilirdi. Ancak Eski Yunan'da buna dair bir kayda rastlanmamıştır. Her ne kadar Tanrıların evlerine yapılacak bir saldırı ya da buradan çıkarılan değerli eşyalar lanetlenme sebebi olarak sayılsa da Mezopotamya ve Anadolu'nun aksine Eski Yunan'da herhangi bir tepkiye neden olmamıştır.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

Aristoteles. *Athenaion politeia*. (F. Akderin Çev.). 2005, Alfa Yayıncılık.

Cicero. *De officiis*. (C. Çevik Çev.). 2013, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Diodorus Sicilius. *Bibliotheca historica*. (C. H. Oldfather trans.). 1989, Harvard University Press.

Thukydides. *Peloponnesos Savaşı*. (T. Gökçöl Çev.). 1976, Hürriyet Yayınları.

Vitruvius. *De architectura*. (Ç. Dürüşken Çev.). 2017, Alfa Yayıncılık.

Araştırma Eserleri

Billeter, G. (1970). *Geschichte des Zinsfusses im griechisch-römischen Altertum bis auf Justinian*. Wentworth Press.

Bogaert, R. (1968). *Banques et banquiers dans les cités grecques*. Sijthoff éditeur.

Broughton, T. R. S. (1938). Roman Asia Minor. In T. Frank (Eds.), *An economic survey of ancient Roma*, (IV ed., pp. 499-919) The Johns Hopkins Press.

Finley, I. M. (2007). *Antik Çağ ekonomisi*. (H. Palaz Erdemir Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Glowacki, T. K. (1998). The Acropolis of Athens before 566 B.C., In K.J. Hartswick & M.C. Sturgeon(Eds.), *ΣΤΕΦΑΝΟΣ* (pp. 79-88). University Museum Monograph 100.

Hamilton, Q. N. (1964). Temple cleansing and temple bank. *Journal of Biblical Literature*, 83(4), 365-372.

Hasapis, C. (2012). *Overcoming the Spartan phalanx: The evolution of Greek battlefield tactics 394 BC-371 BC* (Publication No. 1510507) [MA Thesis, East Carolina University]. ProQuest Dissertations & Theses Global.

Ildız, E. (2013). *Eskiçağ'da bankacılık ve bankerlik*. Türkiye Bankalar Birliği Yayınları.

Kent, J. H. (1948). The temple estates of Delos: Rheneia and Mykonos, *Hesperia*, 17(4), 243-338.

Magie, D. (1950). *Roman rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ*. Princeton University Press.

Pafford, A. I. (2006). *Cult fees and the ritual of money in Greek sanctuaries of the classical and Hellenistic period* (Publication No. 3228448)[PhD Thesis, University of California]. ProQuest Dissertations & Theses Global.

Reden, S. V. (2010). *Money in classical antiquity: Monetary economy in the Greek world*, Cambridge University Press.

Sassu, R. (2010). Sanctuary and economics: The case of the Athenian acropolis, *Mediterraneo Antico*, 13(1), 247-263.

Shipton, K. (2016). *The cash economy of fourth-century BC Athens* (Publication No. U643845) [PhD Thesis, University of London College].

Varro, M. T. (1979). *De re rustica*. (W. D. Hooper trans.). Cambridge University Press.